

BMW tulajdonosból szerzetes. Camillo Castiglione élete

From a BMW owner to the monastery. Life of Camillo Castiglioni

Pap István

KRE Történelemtudományi Doktori Iskola

isti.pap@gmail.com

Initially submitted Sept 11, 2021; accepted for publication Sept.28, 2021

Abstract

Born in Triest 1879, Camillo Castiglioni is one of the most influential persons in European industrial and banking history. At the beginning of the 20th century, he participated in establishing and financing many major companies. He founded aircraft factories, among them the MLG and Ufag, but his permanent achievement was the start-up of the BMW machine factory and the founding of its economic success. He set up several banks, and his financial talents did not leave him either during the years of World War I or the Great Depression. He was one of Europe's most important financial professionals and capital owners until the rise of fascism. Because of his Jewish ancestry, he eventually had to hide and survived World War II as a disguised monk in a monastery.

Kulcsszavak

Camillo Castiglioni, BMW, banktörténet, zsidóüldözés.

Keywords

Camillo Castiglioni, BMW, history of banking, persecution of Jews

A kezdetek

Camillo Castiglioni 1879. október 22-én született Triestben, zsidó családban. Édesapja, Vittorio Castiglioni¹ a trieszti zsidó közösség rabbija volt. A fiatal Castiglioni tizenkét évesen nemcsak olaszul és németül, hanem szlovénül és franciául is folyékonyan beszélt, aminek minden előnyét élvezte a későbbiekben. Már fiatalon lehetőséget kapott arra, hogy a bécsi székhelyű Osztrák-Amerikai Gumiművek Részvénytársaságot² (továbbiakban: OAG) Konstantinápolyban képviselje. A cég különféle gumiárak gyártásával foglalkozott. Irányítása alatt felvirágzott az OAG. 1905-ben Bécsben átvette a cég export részlegének irányítását. 1907 kora nyarán a vállalat igazgatója lett.

¹ Vittorio Castiglioni (1840–1911) rabbi, tanár <https://www.geni.com/people/Vittorio-Castiglioni/6000000027066448539> (2021.05. 05.)

² Österreichisch-Amerikanische Gummiwerke AG. 1896-ban Ausztriában alapított gumigyár, amely ma a Semperit nevet viseli. <https://www.brandsex.de/markenlexikon/cover/s/markenlexikon-semperit> (2021. 04. 08.)

<http://www.kaleidoscopehistory.hu>

Pap István doktorandusz

A felívelő pályán 1901-ben a Viktor Silberer³ és Franz Hinterstoisser⁴ által alapított Osztrák Repülőklubhoz⁵ csatlakozott. Itt találkozott először a császári család tagjaival és a katonaság vezetőinek képviselőivel, mindenekelőtt Salvator Leopold főherceggel⁶, aki a repülés szerelmese volt.

1909. április 23-án alapították meg a Wiener Bankverein⁷ tevékeny részvételével a Motor-Luftfahrzeug Gesellschaft m.b.H-t⁸ (továbbiakban: MLG) repülőgépek gyártására⁹ és ennek vezetését Castiglioniira bízták. A vállalat megszerezte az eddigi legfejlettebb hőlégballon- technológiát (Julliot-Lebaudy System¹⁰). A ballonok tartószerkezetének gumiborítását az OAG építette, a motort a bécsújhelyi székhelyű Austro-Daimler¹¹ cég biztosította. Castiglioni munkájában nagy segítőtje volt Ignaz Etrich¹², aki itt fejlesztette ki a híres Taube¹³ (azaz galamb) nevű repülőgépet és amely a maga korában világelsőnek számított.

Castiglioni 1912-ben áttért az evangélikus hitre, szeptember 6-án kizárólagos szerződést kötött Ludwig Lohnerrel¹⁴, amely szerint a Lohner-művek felépítik az MLG-től megrendelt összes repülőgép-sorozatot.

A háború nyertese

Castiglioni 1912. november 6-án, Budapesten alapított egy másik légitársasági vállalatot¹⁵ Magyar Repülőgyár Részvénytársaság¹⁶ (Ungarische Flugzeugwerke AG.) néven, röviden: Ufag. Camillo Castiglioni az osztrák Daimlerrel, az MLG-vel, Lohnerrel, valamint az Igo Etrich-hel és az acélgyártóval, Karl von Skodával¹⁷ folytatott együttműködésének köszönhetően, szinte az összes háborús szempontból fontos termelési szektorban volt érdekeltisége, befolyása. Castiglioni élvezte a császár, Ferenc József megbecsülését is.

1914. júniusának eseményét Ernst Heinkel¹⁸ meséli el:

„A 401. lakásban egy fekete, fehér kesztyűs szolga várt rám. Megkért, hogy foglaljak helyet egy szalonbankésőbb ajtót nyitott egy szobába, amelyben többek között egy nagy íróasztal is állt. Mögötte egy

³ Viktor Silberer (1846–1924) osztrák újságíró, repülőúttörő és politikus <https://www.deutsche-biographie.de/sfz121907.html> (2021. 03. 23.)

⁴ Franz Hinterstoisser (1863–1933) osztrák katonatiszt https://www.biographien.ac.at/oeb1_2/325.pdf (2021. 03. 23.)

⁵ Österreichischer Aero-Club https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/%C3%96sterreichischer_Aero-Club (2021. 05. 05.)

⁶ Habsburg-Toscanai Lipót Szalvátor főherceg (1863–1931) a Császári és Királyi hadsereg vezérezredese, a tüzérségi fegyvernem főfelügyelője <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/go.htm> (2021. 03. 23.)

⁷ Wiener Bankverein: BURHOP 2004.

⁸ Motor-Luftfahrzeug Gesellschaft (Motor-Repülőgép Társaság) COMPASS 1911. 18.

⁹ A cégben részvényes volt az Osztrák-Amerikai Gumiművek Rt., az Angol-Osztrák Bank, a Budapest Ganz és Társa Danubius Villamossági- Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt. és Weiss Manfréd nagyiparos.

¹⁰ Julliot-Lebaudy: Gazdasági Mérnök 1909. 3.

https://adt.arcanum.com/hu/view/GazdasagiMernok_33_1909/?pg=332&layout=s

(2021.03.23.) mérnök volt, aki olyan léghajót szerkesztett, amelynek a ballonját rúdszerkezet feszítette és erre függesztették fel a csónakot motorral.

¹¹ Austro-Daimler: osztrák autógyár <https://www.austrodaimler.com/en/austro-daimler/> (2021. 03. 23.)

¹² Igo Etrich (1879–1967) osztrák repülőúttörő és tervező https://www.gracesguide.co.uk/Igo_Etrich (2021. 03. 23.)

¹³ Etrich Taube egy korabeli repülőgéptípus: SZENTNÉMEDY 1933. <https://mek.oszk.hu/01300/01343/01343.htm> (2021.03.23.)

¹⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Lohner (2021. 03. 23.)

¹⁵ Ludwig Lohnerrel, a Ganz & Co. céggel és Weiss Manfréddal együtt.

¹⁶ Magyar Repülőgépgyár Részvénytársaság (UFAG) 1912-ben alapított magyar repülőgépgyár <http://monarchiahadipar.hupont.hu/18/repulogep-gyarak> (2021. 03. 23.)

¹⁷ Karl Freiherr von Skoda (1878–1929) a Pilsen-i Skoda-Művek vezérigazgatója. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz122360.html> (2021.03.23.)

¹⁸ Ernst Heinkel (1888–1958) német repülőgéptervező <https://www.britannica.com/biography/Ernst-Heinrich-Heinkel> (2021. 03. 23.)

meglehetősen alacsony férfi, széles vállal, ápolt eleganciával, nyakkendőjén fekete gyönggyel. A szokatlan dolog a feje és az arca volt.... A szemek élesen és áthatóan néztek rám. Camillo Castiglioni állt velem szemben, és ezt mondta: örülök, hogy eljött. Folyékonyan beszélt németül, enyhe déli akcentussal. De határozott varázsa volt a hangjának.”... Mr. Heinkel, szeretném felvenni. Milyen feltételeket szab meg? Amikor a megszólított személy nem válaszolt, Castiglioni folytatta: Mr. Heinkel. Nem akarok hosszú monológot tartani. Két repülőgépgyárat alapítottam Ausztriában és Magyarországon. De hiányzik a konstruktőr-igazgató. Pontosan tájékoztam Önről. Ön az az ember, akire szükségem van. Évi 100 000 koronával felveszem....., Castiglioni kissé meglepetten nézett rám, amikor nem hallotta meg azonnal az „igent”. A meglepetése még nagyobb volt, amikor kissé levegő után kapkodva mondtam: Nem hagyhatom el a Brandenburgi Repülőgépgyárat (Brandenburgische Flugzeugwerke) anélkül, hogy ez az üzem összeomlana. A cég esetében minden attól a repülőgéptől függ, amelyen most dolgozom. Castiglioni némán nézett rám néhány másodpercig. Aztán rágyújtott egy cigarettára, és sejtelmesen azt mondta: Mr. Heinkel, sajnálom. De nyolc napon belül ismét hall felőlem.”¹⁹

Egy héttel később Gottfried Krügel, a Brandenburgische Flugzeugwerke fő részvényese eladta Castiglioni-nak a paketjét. Másnap Heinkelnek a Hotel Adlonba ezt mondta Castiglioni: „Mivel magát nem tudtam felvenni, az egész gyárat meg kellett vennem. Ez sok arany márkámba került. Remélem, hogy megérte.”²⁰

Az élet igazolta, hogy Castiglioni jó vásárt csinált. A mérnök bevált.

Castiglioni 1915. június 7-én megszerezte a hamburgi Hansa Repülőgépgyárat, annak érdekében, hogy egyesítse a Brandenburgische Flugzeugwerke-vel.

1916 őszén vette feleségül Iphigenie Buchmann bécsi színésznőt.

A háború végére, 1918-ban már a légierő összes repülőgépének több mint hetven százaléka és az összes osztrák haditengerészeti repülőgép kilencvenöt százaléka Heinkel tervezőirodájából származott.

A BMW

1915-ben Castiglioni érdeklődése az 1913 októberében alapított Rapp Motorenwerke GmbH²¹ felé fordult. A behozatali tilalom megelőzése érdekében Castiglioni és Max Wiedmann, a Rapp Motoren igazgatója megállapodnak abban, hogy licenz alapján építenek Münchenben Austro-Daimler motorokat.

1917 márciusában részesedést szerzett egy müncheni fegyvergyárban, a Bayerische Flugzeugwerke-ben (BFW)²² a Bécsi Albatros Werken²³ keresztül. 1917 májusában az Albatros műveket átnevezték és átalakították, így Phönix Flugzeugwerke AG lett. Castiglioni mellett részvényes lett Lobkowitz August herceg ezredes²⁴ és Leopold Salvator főherceg is. 1917-ben az Allgemeine Depositenbank ügyvezető igazgatójaként, Castiglioni vette át a bank irányítását, és megszerezte a részvények többségét is.

1917 őszén mindenekelőtt a polgári repülés jövőjében hitt, azonban hagyatkozva kiváló megérzéseire, elkezdett megválni légitársaságaitól és azok részvényeitől. Heinkel erről később így írt: „Mint később

¹⁹ SCHLÜTER 2020. 66.

²⁰ SCHLÜTER 2020. 67.

²¹ Rapp Motorgyár 1913-ban alapított müncheni gyár.

<https://bmw-grouparchives.com/research/detail/index.xhtml?id=3867408> (2021. 03. 23.)

²² <https://en.wikipedia.org/wiki/Messerschmitt> (2021. 03. 23.)

²³ Albatros repülőgépgyár: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/der-beginn-des-flugzeugbaus-osterreich> (2021. 03. 23.)

²⁴ Ferdinand von Lobkowitz (1850–1926) cseh-osztrák politikus, A Pallas Nagy Lexikona (1895). 602.

https://adt.arcanum.com/hu/view/PallasLexikon_11/?query=lobkowitz%20herceg&pg=605&layout=s (2021. 03. 23.)

kiderült, ismét ragyogóan tájékozódott. Németországnak és Ausztriának megtiltják a repülőgépek gyártását.”²⁵

1918. augusztus 13-án a Bayerische-Motor Werke GmbH (Kft) neve BMW AG (Rt.) lett. Az alaptőke tizenkétmillió birodalmi márkára történő emelésével megpecsételődött a BMW későbbi vezérigazgatójának, Max Wiedmannak a sorsa. Az új tulajdonosok 1/3 részen Fritz Neumeyer²⁶, a Zündapp alapítója, 1/3 részen Castiglioni, a Depositenbank elnöke, a fennmaradó 1/3 részen a Nationalbank²⁷, a Bayerische Vereinsbank²⁸, a Bayerische Handelsbank²⁹ és a Bayerische Hypotheken- und Wechselbank³⁰ osztozott. Franz Josef Popp volt az egyetlen igazgatósági tag, aki maradhatott posztján, mert őt Castiglioni ajánlotta. Az új felügyelőbizottsági tagok a következők voltak: Hans Christian Dietrich³¹ (Bayerische Vereinsbank igazgatója, az elnök), Fritz Neumayer, Josef Böhm³² (Deutsche Bank), Paul Goldstein (Allgemeine Depositenbank elnöke), Hjalmar Schacht³³ (Nationalbank igazgatója) és Castiglioni.

1918 év végére Castiglioni lett a BMW fő részvényese. 1919. február 1-jén a BMW újból megkezdte működését mintegy háromszázötven fővel és addigi egyetlen ügyfelük, a hadsereg nélkül. Castiglioni a polgári repülésben gondolkodott, később feladta ezt a tervet és a zsenijét mutatja az is, hogy a gyár motorkerékpárok gyártásába kezdett, ezzel indult útnak a világ meghódítására. 1922-ben Castiglioni elhagyja a céget, de az kijelenthető, hogy nélküle ez a márka ma aligha létezhetne.

Az „inflációkirály”

1919-ben olasz állampolgár lett, és amikor visszatért Bécsbe, a „győztes hatalom” polgáraként szinte korlátlan vállalkozói szabadsággal rendelkezett. Így fűződhet nevéhez a modernkori gazdaságtörténet egyik legragyogóbb karrierje, nem véletlenül kapta az „inflációkirály” jelzőt. Hitelképességét növelte – az Allgemeine Depositenbank elnöki pozíciója mellett – az 1918 óta Giuseppe Toeplitz³⁴ milánói bankárral és az általa vezetett Banca Commerciale-val³⁵ fenntartott jó kapcsolata is. Komoly pénzügyi okok szóltak

²⁵ SCHLÜTER 2020. 88.

²⁶ Fritz Ludwig Neumeyer (1875–1935) német nagyvállalkozó
<http://www.werkbahn.de/eisenbahn/lokbau/neumeyer.htm> (2021. 03. 23.)

²⁷ Osztrák Nemzeti Bank 1816-ban alapított bank http://www.kislexikon.hu/osztrak-magyar_bank.html
(2021. 03. 23.)

²⁸ Bayerische Vereinsbank 1896-ben alapított bajor bank https://de.wikipedia.org/wiki/Bayerische_Vereinsbank (2021. 03. 23.)

²⁹ Deutsche Pfandbriefbank 1869-ben alapított müncheni bank
https://de.wikipedia.org/wiki/Deutsche_Pfandbriefbank (2021. 03. 23.)

³⁰ Bayerische Hypotheken- und Wechsel Bank 1835-ben alapított bajor bank
https://de.wikipedia.org/wiki/Bayerische_Hypotheken-_und_Wechsel-Bank (2021. 03. 23.)

³¹ Hans-Christian Dietrich (1869–1950) osztrák bankmenedzser és főiskolai tanár <https://daten.digital-sammlungen.de/0001/bsb00016319/images/index.html?id=00016319&groesser=&fip=193.174.98.30&no=&seite=711> (2021. 03. 23.)

³² Josef Böhm (1865–1929) osztrák bankár és politikus https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/adr/adrag/kap1_2/para2_204.html (2021. 03. 23.)

³³ Horace Greeley Hjalmar Schacht dr. (1877–1970) német politikus és bankár <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118606026.html> (2021. 03. 23.)

³⁴ Giuseppe Toeplitz (1866–1938) lengyel-zsidó származású olasz bankár
http://www.imprese.san.beniculturali.it/web/imprese/protagonisti/scheda-protagonista?p_p_id=56_INSTANCE_6uZ0&articleId=35909&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&groupId=18701&viewMode=normal (2021. 03. 23.)

³⁵ Banca Commerciale Italiana 1894-ben Milanóban alapított bank <https://group.intesasanpaolo.com/it/chi-siamo/storia/banca-commerciale-italiana>
(2021. 03. 23.)

akkoriban amellet, hogy érdekeltségeit olasz tőkében helyezze el. A háború befejezése után Olaszország valutája stabilabbnak bizonyult az osztrák koronához és a német márkához képest.

1919 végén Castiglioni „megérkezett a csúcsra”. Igazi párvenű lett, megvásárolta azt a szalonkocsit, amit korábban Ferenc József császár használt utazásai során. Castiglioni ezentúl úgy utazott, ahogy eddig csak uralkodók tettek. Giuseppe Toeplitz fia, Ludovico, a Bankár című könyvében leírja:

„Kicsi, jelentéktelen ember, kevésbé reprezentatív alak gömbölyded formával. Mint egy tojás.... Csak a szemeinek volt élénk ragyogása, a sápadt arcához kellett is...irónikus volt így. Castiglioni nem mutatta ki azt a hatalmas ravaszságot és akaratot, amely benne rejtőzött. Amikor megfogalmazott egy mondatot, olyan volt, mintha szó szerint németre fordítaná, tipikusan triezsti akcentussal. Ő igazi gazember volt, sőt inkább olyan volt, mint egy vérszívó, aki készen áll arra, hogy a kellő pillanatban megragadja a zsákmányt.”³⁶

Toeplitz fiának sorai már Castiglioni bukása után 15 évvel íródtak, ezért a leírás magában hordozhatja a bukás ízét. 1920-tól kezdődően jelentkeztek nála vesebajának első tünetei, így nem volt ritka, hogy emiatt meg kellett szakítania egy-egy utazást vagy testületi ülést.

Megvásárolta a Grundlstein villát³⁷, amely Castiglioni önképéhez abszolút illett.

A romló inflációtól, a gyenge államháztartástól és az elnyomott társadalmi sérelmekről gyengélkedő Ausztria korlátlan játszótérként funkcionált az olyan pénzügyi zsonglőrök számára, amilyen Castiglioni volt. Ausztriában a bankalapításhoz csak egy egyszerű cégbejegyzésre volt szükség, a kibocsátó „szindikátusok” javát szolgáló tőkeemeléseket egyetlen törvény sem korlátozta, nem beszélve a tényleges banki ellenőrzésről. Új iparágak jöttek létre, hogy pótolják a monarchia megbomlása által létrehozott piaci réseket.³⁸

Castiglioni befektetésre érdemesnek találta Magyarországot, hiszen korábban repülőgépgyárat (UFAG) is alapított, illetve több cégen keresztül rálátással bírt a magyar piaci helyzetre és viszonyokra. Ezen tapasztalatok alapján tette meg a következő nagy üzleti lépését, amellyel a Magyar-Olasz Bankot életbe hívta 1920. április 19-én egy szindikátussal. A bank a bécsi Allgemeine Depositenbankból³⁹, Európa egyik legnagyobb és legtekintélyesebb pénzintézetéből, a Banca Commerciale Italianaból⁴⁰ és egy hozzá közelálló pénzeszoportból állt. A bank megalakulásakor magába olvasztotta a Magyar Fakereskedők Hitelintézete Részvénytársaságát⁴¹ és a Magyar Országos Bank Részvénytársaságát⁴².

1924-ben az Allgemeine Depositenbank összeomlását követően sikkasztás gyanúja miatt nyomozást indítottak Castiglioni ellen, sőt elfogatóparancsot is adtak ki ellene. Castiglioni Milánóból hazafelé néhány megállóval a végállomás előtt leszállt a vonatról és sofőrjével a bíróságra hajtatott. Lefizette az óvadékot és szabadon távozhatott. Később jogerősen felmentették a vádak alól.

³⁶ STIEFEL 2012. 15.

³⁷ Grundlstein villa <https://www.arf.at/2020/08/28/die-geschichte-der-villa-castiglioni-in-grundlsee/> (2021. 03. 24.)

³⁸ vö: SCHLÜTER 2020. 112–173.

³⁹ Allgemeine Depositenbank 1871-ban alakult meg Bécsben és 1925-ben csődbe ment https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Allgemeine_Depositenbank (2021. 04. 07.)

⁴⁰ Banca Commerciale Italiana (magyarul: Olasz Kereskedelmi Bank) 1894-ben jött létre Milánóban, ma Intesa Sanpaolo néven ismert https://group.intesasanpaolo.com/it/chi-siamo/storia/banca-commerciale-italiana#/banca_e_societa/ita_comit_profilo_storico.jsp (2021. 04. 07.)

⁴¹ Magyar Fakereskedők Hitelintézete Rt. (1905) Magyar Pénzügyi Compass 1918. 48.

⁴² Budapest Terézvárosi Takarékpénztár Rt. néven 1893-ban alakult. Kezdő alaptőkéje 2,5 millió forint, mely 1910-ben 5 korona, 1917-ben 40 millió, majd ugyanazon évben 50 millió koronára emelkedett. 1917-ben beolvasztotta a Központi Kereskedelmi és Iparbank Rt-ot s a bécsi Allgemeine Depositenbank A.G. érdekkörébe került. Nevét 1917. október 12-én Magyar Országos Bank Rt-ra változtatta.

1925-ben Benito Mussolini kérésének megfelelően Camillo Castiglioni részt vett az USA-val folytatott tárgyalásokon az olasz önkormányzatoknak nyújtott újabb nagy hitel kapcsán, ami azt jelentette, hogy a „Commendatore” híre hazájában még mindig sértetlen volt.

1933-tól Németországban már nem volt hely Castiglioni számára. 1935-ben árverezésre bocsátották a Grundlsee-i villát, annak minden értékével együtt.

1938 szeptemberétől a hitleri Németországhoz való közeledés az olasz jogszabályokban is megmutatkozott. A „Proveddimenti nei confronti degli ebrei starnieri”⁴³ szerint – amelyet a Nürnbergi faji törvény mentén fogadtak el, – minden külföldi zsidó hat hónapon belül kénytelen volt elhagyni Olaszországot. Azokat a zsidókat, akiket 1919. január 1. után honosítottak, megfosztották olasz állampolgárságuktól. Eközben Castiglioni továbbra is Milánóban élt.

1939-ben Castiglioni Attilio Tamaro⁴⁴ segítségével igyekezett Svájcban új üzletbe, a nyersolaj feldolgozásába belefogni. 1943-ban azonban Svácból is mennie kellett, miközben Tamaro nagykövetet is visszarendelték hazájába.

A selyemharisnyás barát

1943-ban San Marino enklávéját, amelyet Olaszország vett körül, láthatóan nem érintette a háború nehéz időszaka. Különösen a Titano hegy nyugati lejtőjén található kolostorok élete volt nyugodt. San Marinóban nem a járőröző katonaság határozza meg a városképet, hanem a lakosokkal beszélgető barátok. Egyikük, Alfio testvér szokásává vált, hogy késő délután sétákat tegyen a Convento di San Francescótól⁴⁵ a kanyargós utcákon át a néhány kilométerre lévő Borgo Maggiore-ba. A legtöbb San Marino-i ismerte az idős szerzetest, aki egy kissé testes volt. Időnként megállt, hogy egyik-másik emberrel csevegjen a mindennapi dolgokról, majd folytatta útját. Szokatlan viselet volt a selyemharisnyája. „Alfió barát” emellett ezüstgombos sétabottal járt. „Il Frate dalle calze di seta”, azaz a selyemharisnyás barát, így nevezték egymás közt az emberek. Ő volt Camillo Castiglioni, álruhában, így élte túl a vérzivataros, zsidóüldöző esztendőket.⁴⁶ Camillo Castiglioni 1957. december 18-án Rómában hunyt el.

Felhasznált irodalom

Allgemeine Depositenbank, *Wien Geschichte Wiki*,

https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Allgemeine_Depositenbank

A Monarchia hadiipara, <http://monarchiahadiipar.hupont.hu/18/repulogep-gyarak>

A Pallas Nagylexikona, 11. kötet, (1895).

https://adt.arcanum.com/hu/view/PallasLexikon_11/?query=lobkowitz%20herceg&pg=605&layout=s

Austro Daimler. <https://www.austrodaimler.com/en/austro-daimler/>

Austro-Hungarian Army. <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/go.htm>

Banca Commerciale Italiana, Intesa Sanpaolo. <https://group.intesasanpaolo.com/it/chi-siamo/storia/banca-commerciale-italiana>

Bayerische Hypotheken- und Wechsel Bank, *Wikipedia*.

https://de.wikipedia.org/wiki/Bayerische_Hypotheken-_und_Wechsel-Bank

Bayerische Vereinsbank, *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Bayerische_Vereinsbank

⁴³ Intézkedések külföldi zsidók ellen.

⁴⁴ Attilio Tamaro (1884–1956) olasz történész, diplomata, 1935–1943 között Bernben Olaszország nagykövete.

⁴⁵ Convento di San Francesco apátja ekkor Padre Alfredo Ceasari volt, számtalan zsidó bűjtatója, Castiglioni is neki köszönhette életét. Ebbéli vállalkozásában bizonyosan segítette barátja, Attilio Tamaro.

⁴⁶ vö. ROSSI 2017. 191–198.

- Josef Böhm, *Das Bundesarchiv*. https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/adr/adrag/kap1_2/para2_204.html
- BURHOP, C. (2004): *Die Kreditbanken in der Gründerzeit*, Stuttgart.
- Vittorio Castiglioni, *Geni*. <https://www.geni.com/people/Vittorio-Castiglioni/6000000027066448539>
- Compass* (1911) Wien. 18.
- Der Beginn des Flugzeugbaus in Österreich, *Der erste Weltkrieg*.
<https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/der-beginn-des-flugzeugbaus-osterreich>
- Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz121907.html>
- Deutsche Pfandbriefbank, *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Deutsche_Pfandbriefbank
- Hans-Christian Dietrich, *Deutsche Biographie*. <https://daten.digital-sammlungen.de/0001/bsb00016319/images/index.html?id=00016319&groesser=&fip=193.174.98.30&no=&seite=711>
- Grace's Guide to British Industrial History*, https://www.gracesguide.co.uk/Igo_Etrich_23.)
- Ernst Heinrich Heinkel, *Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/Ernst-Heinrich-Heinkel>
- HILBRAND, Rainer: Die Geschichte der Villa Castiglioni, *Ausseer Regionalfernsehen*,
<https://www.arf.at/2020/08/28/die-geschichte-der-villa-castiglioni-in-grundlsee/>
- Julliot Lebaudy (1909). *Gazdasági Mérnök* 33.42.3.
https://adt.arcanum.com/hu/view/GazdasagiMernok_33_1909/?pg=332&layout=s
- Ludwig Lohner, *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Lohner
- Magyar Pénzügyi Compass* (1918) Budapest. 48.
- Markenlexikon*. <https://www.brandslex.de/markenlexikon/cover/s/markenlexikon-semperit>
- Messerschmitt, *Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Messerschmitt>
- Fritz Neumeyer AG, *Werkbahn*. <http://www.werkbahn.de/eisenbahn/lokbau/neumeyer.htm>
- Osztrák-Magyar Bank, *Kislexikon*. http://www.kislexikon.hu/osztrak-magyar_bank.html
- Österreichisches Biographisches Lexikon*. https://www.biographien.ac.at/oebl_1/137.pdf
- Rapp Illa, *BMW Group*. <https://bmw-grouparchives.com/research/detail/index.xhtml?id=3867408>
- ROSSI, G. S. (2017): *Lo squalo e le leggi razziali: Vita spericolata di Camillo Castiglioni*. Soveria Manelli. 2017. 191–198.
- Schacht, Horace Greeley Hjalmar, *Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118606026.html>
- SCHLÜTER, R. (2020): *Der Haifish, Aufstieg und Fall des Camillo Castiglioni*. Wien.
- Silberer, Victor, *Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz121907.html>
- STIEFEL, D. (2012): *Camillo Castiglioni oder Die Metaphysik der Haifische*. Wien–Köln–Weimar. 15.
<https://doi.org/10.7767/boehlau.9783205792178>
- SZENTNÉMEDY, F. (1933): A repülés. Budapest. <https://mek.oszk.hu/01300/01343/01343.htm>
- Toeplitz, Giuseppe, *Archivi D'Impresa*.
http://www.impresesanculturali.it/web/impreses/protagonisti/scheda-protagonista?p_p_id=56_INSTANCE_6uZ0&articleId=35909&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&groupId=18701&viewMode=normal
- Wien Geschichte Wiki*. https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/%C3%96sterreichischer_Aero-Club